УДК 37.09:81'27

DOI: 10.12958/2227-2844-2021-8(346)-2-110-118

Мордовцева Наталія Валеріївна,

кандидат педагогічних наук, доцент,

в. о. завідувача кафедри філологічних дисциплін

ДЗ «Луганський національний університет

імені Тараса Шевченка», м. Старобільськ, Україна.

mordovcevanv@gmail.com

<https://orcid.org/0000-0002-1827-9404>

ОСОБЛИВОСТІ ПЕДАГОГІЧНОГО СПІЛКУВАННЯ В КОНТЕКСТІ МОВЛЕННЄВИХ ЖАНРІВ

В основу професійної педагогічної діяльності полягає педагогічне спілкування. Педагогічна комунікація, за визначенням Н. Волкової, це організація навчально-виховної діяльності на основі сприйняття, засвоєння, використання й передачі інформації з різних джерел. Ефективність її залежить від можливості вимірювання, дозування інформації. Оптимальний технологічний ланцюжок у педагогічній комунікації становить вимірювання й оцінювання синтаксичної, семантичної та прагматичної інформації (Волкова, 2002, с. 15).

У процесі педагогічної комунікації інформація відіграє важливу роль, бо вона сприяє формуванню певної поведінки, коригуванню моральних, інтелектуальних та комунікативних якостей учня. Тому формування професійної комунікативної компетентності майбутнього вчителя – одне з найважливіших завдань підготовки фахівця у вищій школі.

Основні постулати про комунікацію як сферу знання і наукових інтересів сформувались давно, функціонує велика кількість її визначень (Ю. Рюш виокремив 40 підходів до комунікації в різних сферах) і майже всі чинні підходи можна зарахувати до однієї парадигми – діяльнісно-інтеракційної, згідно з якою комунікацією називають спільну діяльність учасників (комунікантів), у процесі якої вони виробляють спільні (до певної межі) погляди на речі та дії з ними (Семенюк, 2010, с. 11-12).

У дослідженні ми акцентуємо увагу на комунікації як найважливішому професійному інструменті в педагогічній діяльності майбутніх учителів початкових класів. За словами О. Фенцик, «усе починається з педагога, з його вміння організувати зі здобувачами освіти педагогічно доцільні відносини..., а вчення про педагогічну комунікацію покликане систематизувати та інтегрувати сучасні теоретичні знання про педагогічне спілкування, допомогти студентам оволодіти комунікативними вміннями, закласти основи володіння мистецтвом ефективної комунікації (Фенцик, 2019, с. 4).

Мета статті полягає в теоретичному розкритті базових понять з проблеми педагогічної комунікації майбутніх учителів початкових класів, особливостей мовленнєвих жанрів.

Завдання організації освітнього процесу потребують від педагога сформованих умінь здійснювати взаємодію зі здобувачами, спілкуватися з ними, спрямовувати їх діяльність, а також здатність пізнати кожну особистість, яка навчається. Особливості педагогічної комунікації докладно розкрито в працях мовознавців, педагогів і психологів: Л. Антонової, Н. Волкової, А. Габідулліної, Н. Голуб, О. Горошкіної, Н. Десяєвої, Н. Іпполітової, Т. Ладиженської, Н. Кузьміної, О. Леонтьєва, З. Смелкової, Л. Туміної, Л. Хомич та ін.).

Як свідчать спостереження за освітнім процесом у закладах вищої освіти, вивчення наукових студій з проблеми дослідження, ключовим напрямом професійної підготовки майбутніх учителів початкових класів є навчання їх ефективного педагогічного спілкування. Ефективне спілкування, на думку Т. Ладиженської, – це результативне спілкування, за якого реалізується комунікативний намір, комунікативне завдання (інтенція) як в практичному, так і духовному плані (Ладиженська, 1998).

Педагогічне спілкування є явищем поліфункційним, що забезпечує обмін інформацією, співпереживання, пізнання особистості, самоутвердження, продуктивну організацію взаємодії. Обмін інформацією й ставленням співрозмовників один до одного характеризує *комунікативний аспект спілкування*, пізнання особистості й самоутвердження – *перцептивний*, а організацію взаємодії – *інтерактивний*. Педагогічне спілкування допомагає педагогу/вчителю організувати взаємодію на занятті й поза ним як цілісний процес. Не обмежуючись лише інформаційною функцією, воно створює умови для обміну ставленнями, переживаннями, допомагає самоутвердженню студента/школяра в колективі, забезпечує співробітництво й співтворчість. Ще наприкінці 70-х років XX ст. О. Леонтьєв увів у педагогічний побут поняття «оптимальне педагогічне спілкування» як спілкування вчителя (і ширше – педагогічного колективу) зі школярами у процесі навчання, яке «створює найкращі умови для розвитку мотивації учнів та творчого характеру навчальної діяльності, для правильного формування особистості школяра, забезпечує сприятливий емоційний клімат навчання (зокрема, перешкоджає виникненню психологічного бар'єру), забезпечує управління соціально-психологічними процесами у дитячому колективі та дозволяє максимально використовувати у навчальному процесі особистісні особливості вчителя» (Леонтьєв, 1979). Отже, в методичному плані завдання підготовки майбутнього вчителя початкових класів полягає в розвитку в нього здібностей до педагогічного спілкування та у навчанні його різних жанрів педагогічної комунікації.

Уміння педагога організовувати роботу на занятті значною мірою визначає продуктивність педагогічної взаємодії. Як переконує освітня

практика, найчастіше вчитель початкових класів використовує типові моделі організації мовлення, такі як бесіда і повідомлення, розповідь та пояснення, питання і привітання та ін. Означені моделі організації мовлення у мовознавстві називають *мовленнєвими жанрами*.

Логіка нашого дослідження потребувала визначення сутнісних характеристик поняття «мовленнєвий жанр». Як зазначає К. Седов, педагогічний мовленнєвий жанр – це історично сформована одиниця професійно зорієнтованого спілкування, яка характеризується особливим комунікативним завданням, певним змістом, способами мовлення та передбачуваною реакцією співрозмовника, а також обстановкою, що дозволяє реалізувати мовний задум повною мірою. У сучасній педагогічній риториці та лінгвістиці мовленнєвий жанр сприймається як модель тексту, як тип мовної дії, як тип комунікативної події (Седов, 2004).

Як стверджує сучасна українська дослідниця Н. Голуб, будь-яке людське спілкування здійснюється засобами мовленнєвих жанрів (МЖ). Загальний перелік МЖ важко впорядкувати з огляду на різноманітність людської діяльності. У кожній суспільній сфері свій набір МЖ, що обслуговують комунікацію сфери, забезпечують її розвиток. До МЖ зараховують на рівних короткі репліки побутового діалогу й інформаційний виступ, лист (у всіх його формах) і стандартне прохання, вітальну промову й великий репертуар ділових документів. Отже, мовленнєвий жанр – це мовно-композиційне оформлення типових ситуацій соціальної взаємодії людей (Голуб, 2020, с. 4-5).

У «Словнику-довіднику з української лінгводидактики» за редакцією М. Пентиліук наведено таке визначення поняття «жанр мовлення» – мовленнєвознавча категорія, що характеризується конкретністю й дозволяє наблизити навчання до безпосередніх потреб комунікативної практики. У лінгводидактиці під жанром розуміють визначений мовленнєвою ситуацією різновид текстів, що існує в межах того чи іншого функційного стилю й має відносно стійку спільність змістово-композиційних, лінгвостилістичних та в ряді випадків – техніко-реалізаційних особливостей; динамічна структурна модель створення таких текстів відповідно до особливих норм їх породження (Словник-довідник, 2015, с. 78-79).

Загальновідомо, що вчителів щодня в навчально-виховній діяльності доводиться вибирати найбільш ефективні для тієї чи тієї ситуації мовленнєві жанри.

У педагогічному спілкуванні мовленнєві жанри становлять інтерес в міждисциплінарному вимірі – лінгвістичному, психолінгвістичному, педагогічному.

Л. Мацько та співавтори підручника «Стилістика української мови», розглядаючи теоретичні питання стилістики, джерела виникнення й формування лінгвостилістики, її основні поняття й категорії, подають визначення і класифікації стилів, аналізують специфіку розвитку і

становлення стилів та підстилів сучасної української мови, жанрово-стилістичну диференціацію мовних текстів. Автори як для стилю, так і для жанру зазначають характерні риси, як нормативність (типовість, традиція, стійкість) та специфічність (неповторність, своєрідність, оригінальність). На думку мовознавців, у жанрі більше ознак стандартності й стереотипності, можливо, тому що він реальніший, очевидніший (Мацько, 2003).

Далі у підручнику описано типи жанрів з погляду лінгвостилістики, де виділяють первинні (прості) і вторинні (складні) жанри. «Первинними мовними жанрами є репліки діалогу, розповіді, розмови, монологу. Межі таких жанрів визначаються зміною суб'єктів мовлення. Ці жанри мінливі й гнучкі, багатоманітні, бо вони ближчі до соціальної основи мови. Навчитися добре говорити означає оволодіти жанрами мовлення: навчитися звертатися, ставити запитання, відповідати, пояснювати, спростовувати, стверджувати, вміти висловити сумнів, іронію, захоплення, обурення, зневагу, перевести розмову в жарт або на іншу тему, делікатно образитися, ненароком натякнути, доречно процитувати, зробити висновок» (там само). На такій суспільній основі в мові виробилися певні жанрові формули. Чим краще людина володіє ними, тим яскравіше розкриється її мовна індивідуальність, тим успішнішим буде спілкування. Такі мовні жанри можна назвати технологічною формою мовної практики. Знаючи традиційні жанрові форми та використовуючи багатство виражальних засобів мови, людина творить свої індивідуально неповторні варіанти таких жанрів.

Ж. Мілованова, розглядаючи жанрово-мовленнєві особливості у педагогічному дискурсі, виокремлює такі жанри: 1) фатика (тобто розмова, яка не несе розумового навантаження, а необхідна лише для того, щоб установити контакт, дотримуючись норм етикету та ін); 2) пояснення та викладення; 3) евристика (стимулювання і діалогізація); 4) вправа; 5) контроль; 6) регламентуючий (виховний) жанр (Мілованова, 1998, с. 63-64).

Н. Арутюнова запропонувала п'ятичленну типологію мовних жанрів у такій послідовності: 1) інформативний діалог (д-1); 2) прескриптивний діалог (д-2); 3) обмін думками для прийняття істини, дискусія, суперечка (д-3); 4) діалог з метою встановлення міжособистісних стосунків (д-4); 5) святково-мовні жанри (д-5). У цій типології жанри четвертої і п'ятої позицій дуже близькі, вони об'єднуються ідеєю встановлення контакту між мовцями і близьких особистих стосунків (Арутюнова, 1992, с. 53-55).

Т. Шмельова виділяє чотири класи мовленнєвих жанрів за критерієм «комунікативна мета»: *інформативні, імперативні* (накази, прохання, пропозиції, поради), *етикетні*, або *перформативні*, що формують події соціального життя (привітання, поздоровлення тощо), та оцінні (Шмельова, 1997, с. 91-92).

Т. Винокур запропонувала як основу для класифікації жанрів ідею двох полярних комунікативних замислів – фатички (введення в спілкування) та інформатики (вступ до спілкування для повідомлення). Кожний із них задає набір часткових комунікативних інтенцій. Усі жанри фатичного мовлення зосереджуються на шкалі міжособистісних стосунків: – святкові жанри (етикетні і близькі до них) – стосунки зберігаються; – жанри, що погіршують стосунки в прямій формі (з'ясування стосунків, звинувачення, образи, лайки); – жанри, що покращують стосунки у прямій формі (освідчення, компліменти, сповідь, відверті розмови); – жанри, що погіршують стосунки у непрямій, опосередкованій формі (іронія, «шпилька», глузування, знущання, сарказм); – жанри, що покращують стосунки в непрямій, опосередкованій формі (жарти, дотепи, флірт, загравання) (Винокур, 1993, с. 12).

Л. Мацько стверджує, що мовний жанр як вербальне оформлення типової ситуації соціальної взаємодії людей, приписуючи мовним особистостям певні норми комунікативної взаємодії, залишає їй певне поле варіативності – ступінь мовної свободи. З одного боку, жанр дозволяє цю свободу, а з іншого – мовець або не дотримується норми жанру, або не знає її. Варіативність вибору мовних засобів у межах жанру залежить від стратегії і тактики мовної поведінки. Вони у фатичних та інформативних жанрах різні.

Структурування функціонального стилю дає можливість виділити типи мовних жанрів, гіпержанри, що об'єднують менші жанри, внутрішньожанрові стратегії і тактики. Вторинні мовні жанри – це загальновідомі види літературних творів та інших текстів: оповідання, повість, роман, драма, гумореска, монографія, реферат, нарис, інтерв'ю, протокол, реклама тощо (Мацько, 2003).

Ефективність педагогічного спілкування залежить від рівня володіння вчителем фатичними жанрами, що спрямовані на мовленнєвий контакт, забезпечують підтримку зі співрозмовником мовних та соціальних відносин, їх регулювання.

Значну роль відграють важливі для фатичного спілкування етикетні жанри привітання, прощання, звернення. При цьому жанри привітання та прощання розглядають як етикетну рамку уроку, а жанр звернення (колективного та особистісного) – як спрямований на контакт, суттєвий для спільного мислення та емоційного порозуміння ключовий етикетний жанр. Особливу увагу було приділено добору та синтагматичі мовних жанрів у дискурсивному просторі, характеристиці стандартних та нестандартних форм вираження типового чи ситуаційного жанрового змісту (Арутюнова, 1988).

Для нашого дослідження представляє інтерес наукова позиція А. Габідулліної, на думку якої, мовленнєві жанри педагогічної взаємодії-впливу не мають шаблону в застосуванні, тому, обираючи оптимальну форму висловлення вимог та зауважень, запитань та оцінок, доцільно

уважно ставитися до педагогічної ситуації, до тих конкретних умов, у яких будуть використані жанри, що вивчаються (Габідулліна, 2009).

Педагог у кожній конкретній ситуації має шукати найефективніші мовні засоби, що відповідають умовам педагогічної взаємодії. Йому необхідно навчитися не тільки майстерності педагогічного впливу, а й педагогічної взаємодії: іноді лише одне слово, погляд чи вчасно сказаний жарт (звичайно, якщо це не глузування над учнем чи всім класом) можуть розрядити конфліктну ситуацію під час уроку.

У цьому контексті актуальності набуває проблема вибору жанрів педагогічного спілкування.

Будь-який жанр – складна модель, до якої входить кілька складників. Вибір жанру ґрунтується передовсім на реалізації конкретного завдання педагогічного спілкування, що стоїть перед учителем. З огляду на це можна висловити припущення, що вибір того чи того жанру значною мірою визначає особливості педагогічного спілкування. Це зумовлює розроблення методичної системи навчання жанрів педагогічної комунікації майбутніх учителів початкових класів у процесі фахової підготовки. Урахування нинішньої соціальної ситуації спонукає до врахування особливостей дистанційного навчання, з яким стикаються педагоги.

Отже, аналіз наукової літератури, присвяченої проблемам мовленнєвих жанрів, засвідчив, що використання їх у педагогічному спілкуванні дослідники розглядають у міждисциплінарному вимірі – мовознавчому, психологічному педагогічному. Важливо навчити майбутніх учителів початкових класів доцільно використовувати мовленнєві жанри в професійному спілкуванні.

Перспективи подальших розвідок убачаємо у вивченні і дослідженні особливостей методики навчання жанрів у педагогічній комунікації майбутніх учителів початкових класів.

Список використаної літератури

- 1. Арутюнова Н. Д.** Типы языковых значений: Оценка. Событие. Факт. М. : Наука, 1988. 341 с.
- 2. Арутюнова Н. Д.** Жанры общения. *Человеческий фактор в языке: Коммуникации, модальность, дейксис*. М., 1992. С. 53–55.
- 3. Винокур Т. Я.** Информативная и фатическая речь как обнаружение разных коммуникативных намерений говорящего и слушающего. *Русский язык в его функционировании: Коммуникативно-прагматический аспект*. М., 1993. С. 12.
- 4. Волкова Н. П.** Педагогічні комунікації : навч. посіб. Д. : РВВ ДНУ, 2002. 92 с.
- 5. Габідулліна А. Р.** Учебно-педагогический дискурс: категориальная структура и жанровое своеобразие. Донецк, 2009. 206 с.
- 6. Карасик В. И.** Характеристики педагогического дискурса. Волгоград : Перемена, 1999. 63 с.
- 7. Ладыженская Т. А.** Устная речь как средство и предмет обучения : учебное пособие для студентов. Изд. 2-е, перераб. М., 1998. 133 с.
- 8. Мацько Л. І.** та ін. Стилїстика української мови : підручник / за ред.

Л. І. Мацько. К. : Вища шк., 2003. 462 с. **9. Милованова Ж. В.** Жанрово-речевые особенности педагогического дискурса. Волгоград : Перемена, 1998. С. 63–64. **10. Мовленнєві жанри на уроках української мови в ліцеї (рівень стандарту) : практичний посібник /** Голуб Н. Б., Новоселова В. І., Галаєвська Л. В. Київ : КОНВІ ПРІНТ, 2020. 128 с. **11. Основи** теорії мовної комунікації : навч. посіб. / О. А. Семенюк, В. Ю. Паращук. К. : ВЦ «Академія», 2010. 240 с. **12. Педагогічна комунікація : практикум для студентів спеціальності 013 «Початкова освіта» освітнього ступеня магістр /** укладач О. М. Фенчик. Мукачево : Вид-во МДУ, 2019. 162 с. **13. Седов К. Ф.** Дискурс и личность: эволюция коммуникативной компетенции. М. : Лабиринт, 2004. 320 с. **14. Словник-довідник з української лінгводидактики : навч. посіб. /** кол. авторів за ред. М. І. Пентиліук. К. : Ленвіт, 2015. 320 с. **15. Шмелева Т. В.** Модель речевого жанра. *Жанры речи*. Саратов, 1997. С. 91–92.

References

- 1. Arutyunova, N. D.** (1988). *Tipy yazykovykh znachenij: Ocenka. Sobytie. Fakt* [Types of linguistic values: Assessment. Event. Fact]. M.: Nauka [in Russian].
- 2. Arutyunova, N. D.** (1992). *Zhanry obshcheniya* [Communication genres]. *Chelovecheskij faktor v yazyke: Kommunikacii, modal'nost', dejksis – The human factor in language: Communication, modality, deixis*. (pp. 53-55). Moscow [in Russian].
- 3. Vinokur, T. Ya.** (1993). *Informativnaya i faticheskaya rech' kak obnaruzhenie raznykh kommunikativnykh namerenij govoryashchego i slushayushchego* [Informative and phatic speech as the detection of different communicative intentions of the speaker and the listener]. *Russkij yazyk v ego funkcionirovanii: Kommunikativno-pragmaticheskij aspekt – The Russian language in its functioning: the communicative and pragmatic aspect*. (P. 12). Moscow [in Russian].
- 4. Volkova, N. P.** (2002). *Pedahohichni komunikatsii* [Pedagogical communications]. D.: RVV DNU [in Ukrainian].
- 5. Gabidullina, A. R.** (2009). *Uchebno-pedagogicheskij diskurs: kategorial'naya struktura i zhanrovoe svoeobrazie* [Educational and pedagogical discourse: categorical structure and genre originality]. Doneck [in Russian].
- 6. Karasik, V. I.** (1999). *Harakteristiki pedagogicheskogo diskursa* [Characteristics of pedagogical discourse]. Volgograd: Peremena [in Russian].
- 7. Ladyzhenskaya, T. A.** (1998). *Ustnaya rech' kak sredstvo i predmet obucheniya* [Oral speech as a means and subject of education]. Izd. 2-e, pererab. Moscow [in Russian].
- 8. Matsko, L. I.** et al. (2003). *Stylistyka ukrainskoi movy* [Stylistics of the Ukrainian language]. K.: Vyshcha shk. [in Ukrainian].
- 9. Milovanova, Zh. V.** (1998). *Zhanrovo-rechevye osobennosti pedagogicheskogo diskursa* [Genre and speech features of pedagogical discourse]. (pp. 63-64). Volgograd: Peremena [in Russian].
- 10. Golub, N. B.,** Novoselova, V. I., & Galaevskaya, L. V. (Eds.). (2020). *Movlennievi zhanry na urokakh ukrainskoi movy v litsei (riven standartu)* [Speech genres in Ukrainian language lessons]

in lyceum (standard level)]. Kyiv: KONVI PRINT [in Ukrainian]. **11. Semenyuk, O. A., & Paraschuk, V. Yu.** (Eds.). (2010). *Osnovy teorii movnoi komunikatsii* [Fundamentals of the theory of language communication]. K.: VC «Academy» [in Ukrainian]. **12. Pedahohichna komunikatsiia** [Pedagogical communication]. (2019). Eds. O. M. Fentsyk. Mukachevo: Vyd-vo MDU [in Ukrainian]. **13. Sedov, K. F.** (2004). *Diskurs i lichnost': evolyuciya kommunikativnoj kompetencii* [Discourse and personality: the evolution of communicative competence]. M.: Labirint [in Russian]. **14. Slovyk-dovidnyk z ukrainskoi linhvodydaktyky** [Vocabulary-dictionary from Ukrainian language training]. (2015). Kol. avtoriv za red. M. I. Pentyliuk. K.: Lenvit [in Ukrainian]. **15. Shmeleva, T. V.** (1997). *Model rechevoho zhanra* [Model of the speech genre]. *Zhanryi rechi – Speech genres*. (pp. 91-92). Saratov [in Russian].

Мордовцева Н. В. Особливості педагогічного спілкування в контексті мовленнєвих жанрів

У статті акцентовано увагу на теоретичному розкритті базових понять з проблеми педагогічної комунікації майбутніх учителів початкових класів, особливостей мовленнєвих жанрів. Уміння педагога організовувати роботу на занятті багато в чому визначає продуктивність педагогічної взаємодії. Насамперед викладач використовує типові моделі організації мовлення – мовленнєві жанри. Зазначено, що педагогічний мовленнєвий жанр – це історично сформована одиниця професійно зорієнтованого спілкування, яка характеризується особливим комунікативним завданням, певним змістом, способами мовлення та передбачуваною реакцією співрозмовника, а також обстановкою, що дозволяє реалізувати мовний задум повною мірою.

Представлено окремі підходи науковців до визначення понять «педагогічна комунікація», «жанр мовлення», «мовленнєвий жанр», класифікація жанрів.

Ключові слова: мовлення, спілкування, мовний жанр, педагогічна комунікація, майбутні вчителі початкових класів.

Мордовцева Н. В. Особенности педагогического общения в контексте речевых жанров

В статье акцентируется внимание на теоретическом раскрытии базовых понятий по проблеме педагогической коммуникации будущих учителей начальных классов, особенностей языковых жанров. Умение педагога организовывать работу на занятии во многом определяет производительность педагогического взаимодействия. Прежде преподаватель использует типовые модели организации речи – речевые жанры. Отмечено, что педагогический речевой жанр – это исторически сложившаяся единица профессионально ориентированного общения, которая характеризуется особым коммуникативным заданием, определенным содержанием, способами речи и предполагаемой реакцией

собеседника, а также обстановкой, позволяющей реализовать языковой замысел в полной мере.

Представлены некоторые подходы ученых по определению понятий «педагогическая коммуникация», «жанр речи», «речевой жанр», классификация жанров. Подчеркнуто, что грамотный выбор языковых средств, владение всеми жанрами педагогической речи свидетельствует о языковой компетентности преподавателя.

Ключевые слова: речь, общение, языковой жанр, педагогическая коммуникация, будущие учителя начальных классов.

Mordovtseva N. Features of pedagogical communication in the context of speech genres

The article focuses on the theoretical disclosure of basic concepts on the problem of pedagogical communication of future primary school teachers, the peculiarities of language genres. The teacher's ability to organize work in the classroom largely determines the performance of pedagogical interaction. First, the teacher uses typical speech organization models - speech genres. It is noted that the pedagogical speech genre is a historically established unit of professionally oriented communication, which is characterized by a special communicative task, a certain content, methods of speech and the expected reaction of the interlocutor, as well as an environment that allows the language concept to be fully realized.

Some approaches of scientists on the definition of the concepts of «pedagogical communication», «genre of speech», «speech genre», classification of genres are presented. It is emphasized that a competent choice of language means, mastery of all genres of pedagogical speech testifies to the language competence of the teacher.

Any genre is a complex model that includes several components. The choice of each of the genres is based on the implementation of the task of language pedagogical communication, which was set by the teacher. The participation of future teachers in the construction of pedagogical discourse will help them in the future to independently build a model of any pedagogical or social phenomenon in accordance with the norms of cultural activities.

Key words: speech, communication, language genre, pedagogical communication, future primary school teachers.

Стаття надійшла до редакції 22.10.2021 р.

Прийнято до друку 26.11.2021 р.

Рецензент – д. п. н., проф. Ваховський Л. Ц.